

POMOGÁTS BÉLA

AZ ÉRTELMISSÉG SZEREPE A JELENBEN ÉS A JÖVŐBEN*

Egy Németh László – idézettel szeretném kezdeni előadásomat – nem csak amiatt, hogy véleményem szerint az idézet szerzője mindig igen nagy felelősségtudattal gondolkodott a magyar értelmiség helyzetéről és tennivalóiról, azért is, mert tapasztalataim szerint Némethről most már évek óta keveset beszélünk, mindenképpen kevesebbet annál, mint amit az eredeti gondolkodó, a magyar „sorskérdések” vallatója és egy kívánatos nemzeti stratégia kezdeményezője, kialakítója megérdemelne. Nos, az idézet, amely az írónak Szegeden 1942. március 14-én (a nemzeti ünnep előestéjén) elhangzott *Az értelmiség önérzete* című beszédében volt hallható (és *A minőség forradalma* című tanulmánygyűjteményében került az olvasó elé) a következőket állapítja meg: „Az ifjúságot mi arra tanítottuk, hogy értelmiség legyen s ne középosztály. Mi a kettő közt a különbség? A középosztály fölött van egy felső és alatta egy alsó osztály; az értelmiségi ember azt tudja, hogy van munkásság, parasztság s ők hárman a nemzet. A középosztályi embernek hivatala és fikszuma van: az értelmiségnek munkája és hivatása. A középosztályinak az, hogy vannak nála nyomorultabbak: tekintély, büszkeség; az értelmiségnek: lelkiismeretfurdalás és felelősség.”

Németh László, ahogy erről több alkalommal is nyilatkozott, egy „értelmiségi társadalom” híve és szorgalmazója volt, azaz olyan társadalomé, amelyben az értelmiség kap vezető szerepet, ha nem is a gyakorlati politika szintjén, de mindenképpen a közvélemény alakításában, és ezáltal a politikai hatalom, mondjuk így: „eszmei” irányításában. Ennek a szerepfelfogásnak azonban számos belső ellentmondása létezik (létezett). Mindenekelőtt az, hogy az értelmiség csak viszonylag ritkán és akkor is igen rövid ideig tölthetett be irányító szerepet a társadalomban, illetve ennek átalakításában. Erről győzhetnek meg bennünket a történelem tanulságai, vonatkozik ez akár a görög-római korszakra, akár a középkori világra, akár a reneszánsz Itáliájára vagy a felvilágosodás-kori Angliára és Franciaországra. Ezekben az időszakokban, illetve ezekben az országokban az értelmiségnek mindig eszmeteremtő és stratégia-felvető

*Beregszászban, a magyar kultúra napján elhangzott előadás szerkesztett változata

szerep jutott, és ilyen módon kezdeményezőként léphetett fel a társadalmi mozgalmakban, eszméltető feladatokat láthatott el a szélesebb keretekben zajló társadalmi átalakulásban, ezeknek az átalakulásoknak a végső folyamatait azonban nem vezérelhette le. Általában a gyakorlati politika vette kezébe ezt a vezérszerepet, és az értelmiségnek nem egyszer csalódottan kellett tapasztalnia, hogy az általa kezdeményezett átalakulások egészen más mederben haladnak tovább, mint amit ő annak idején elképzelt és megszabott.

Mindez nagymértékben vonatkozik a magyar értelmiség történelmi szerepére is. Ez az értelmiség korábban, a középkor világában, de még a reneszánsz mozgalmak idején is többnyire egyházi körökben lépett fel, minderre igen szemléletes példát adnak a Mátyás király udvarában lezajló folyamatok. Csak később, inkább a 17. századtól kezdve kaphatott meghatározó szerepet a laikus értelmiség. Azokat is laikus értelmiségieknek tekinteném, akik például a katonai pályán értek el meghatározó sikereket, ezenközben mégis értelmiségiként vállaltak társadalmi szerepet. Olyan írókra gondolok, mint Balassi Bálint és Zrínyi Miklós. A 18. század második felétől kezdve azonban mindenképpen a magyar értelmiségnek jutott az ország (legalábbis szellemi jellegű) irányítása, minthogy önálló magyar hatalmi és közigazgatási szervezet csak töredékesen működhetett. Ennek az értelmiségnek a legerősebb tényezője természetesen az irodalmi értelmiség volt, és ez emelte magaslatra a magyar irodalom társadalmi hatékonyságát, szerepét.

Az újkori magyar történelem mindenegyves korszaka számos példával tudja ezt a megállapítást alátámasztani, ez a folyamat érvényesült a 18. század végén a magyar felvilágosodás korában, majd nem sokkal ezután a reformkorszakban. Ekkoriban először a Martinovics Ignác által vezetett köztársasági mozgalom, illetve az ebben egybegyűlt értelmiség próbálta irányítani az országos átalakítások rendszerét, ez a mozgalom azonban nagyon hamar elbukott. Ezt követve a Kazinczy Ferenc neve által jelzett kulturális (nyelvújító) tevékenység került az országos mozgalmak élvonalába. A néhány évtizeddel később kibontakozó reformkorszakban ugyancsak az értelmiségnek volt vezető szerepe, talán elég, ha olyan személyiségekre hivatkozom, mint a tulajdonképpen értelmiségi státusban tevékenykedő Széchenyi István, az újságíró Kossuth Lajos és a költő Vörösmarty Mihály. Ez a reformmozgalom vezetett el az 1848-as forradalomhoz és szabadságharchoz, amikor is azonban ennek az értelmiségnek a hatékonysága már erősen csökkent, a politikai vezetés kevésbé hajlott arra, hogy meghallgassa az értelmiség tanácsait, ennek tüneteit mutatják azok a nézeteltérések, amelyek Kossuth és Petőfi Sándor között kialakultak. Az 1867-es kiegyezés nemzeti tekintetben korszakalkotó művét is az értelmiség készítette elő, Deák Ferenc például tipikusan értelmiségi személyiségként te-

vékenykedett. Ugyancsak az értelmiségre hárult az úgynevezett „második reformkor”, azaz az 1900-as évek elején kibontakozó társadalmi mozgalmak irányítása, ennek a reformmozgalomnak olyan műhelyei voltak, mint az Ady Endre, Babits Mihály és Móricz Zsigmond neve által fémjelzett Nyugat című folyóirat és a Jászi Oszkár által szerkesztett Huszadik Század. Tovább folytatva a sort, utalhatok még a két világháború között kibontakozó reformmozgalmakra, például a polgári liberálisok és a népi írók mozgalmaira: ezek is a magyar társadalom átalakításának kezdeményezői voltak.

Aki ezeknek a mozgalmaknak a fellépését és további sorsát figyelemmel kíséri, megállapíthatja, hogy a mindig rendkívül hiteles és hasznos programokkal fellépő értelmiség egy idő (néhány esztendő) múltán jóformán kiszorult az ország életének irányításából. Ady Endre valójában hiába lépett fel olyan politikai programokkal, amelyek elősegítették volna Magyarország polgári modernizációját, a szociális igazságok érvényesülését és az országon belül élő különböző nemzetek megbékülését, ezeket a programokat rendre elutasította és elsodor-ta a gyakorlati politika. Hasonló sorsra jutottak a két világháború közötti korszak értelmiségi reformmozgalmai, így azok a tervek, amelyeket a polgári liberálisok szószólói, pl. Cs. Szabó László és Márai Sándor, illetve azok a tervek, amelyeket a népi mozgalom vezető egyéniségei, pl. Németh László és Illyés Gyula fogalmaztak meg. Végül is meg kell állapítanunk azt, hogy a magyar értelmiség mindig hiteles és hatékony tervezeteket hozott nyilvánosságra, ezek jól szolgálták volna az ország fejlődését és függetlenségét, a gyakorlati politika, a hatalmi berendezkedés azonban mindig szinte kivétel nélkül elsodor-ta ezeket a terveket és helyettük olyan stratégiákat épített fel, amelyek végső következményeik szerint az ország romlását okozták. Hosszú ideig lehetne sorolni azokat a példákat, amelyek arra utalnak, hogy az értelmiségi tervezetek és javaslatok többnyire életképesek voltak és a magyarság felemelkedését tették volna lehetővé, a politika, illetve a politikai hatalom döntései viszont szinte mindig újabb nemzeti tragédiákat készítettek elő. (Természetesen mit sem tudva arról, hogy ilyen következményekkel kell számolni, ezért aztán a politika sohasem érezte azt a felelősséget, amely különben rá hárult volna.)

Nagyon hajlok arra a megállapításra, miszerint Magyarország ma újra történelmi válaszütra érkezett és el fog dőlni az, vajon az országos politika a meglévő értelmiségi stratégiák szellemében próbálja irányítani a társadalom életét, avagy figyelmen kívül hagyva ezeket a stratégiákat, ismét stagnáláshoz, válságokhoz, kudarcokhoz vezet. A rendszerváltozás, két évtizeddel ez előtt, természetesen szintén értelmiségi stratégiák eredménye volt (amellett, hogy a kommunista rendszer is válságba került és látványosan megbukott). Az akkor fellépő politikai vezetők, például mindenekelőtt Antall József, tipiku-

san értelmiségi személyiségek voltak, még botlásaikban, hibáikban is. A nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején különféle értelmiségi műhelyek tettek le az asztalra javaslatokat az országos átalakítások, illetve a stabilizáció érdekében, számos ilyen javaslat fogalmazódott meg mind a baloldalon, mind a jobboldalon, mind a liberálisok, mind a kereszténydemokráciát képviselők, illetve a népi mozgalom örökösei részéről. Könnyű dolog lenne összeállítani egy olyan katalógust, amely bemutatná, hogy tétélesen milyenek voltak ezek a programok, és mérlegelné, hogy mindebből mi valósult meg a mögöttünk lévő években. Talán nem vagyok túlságosan merész, ha azt mondom, hogy a kilencvenes évek elején kialakított reformterveknek csak igen kis töredéke vált valósággá, és talán jelenlegi szociális, politikai, kulturális gondjainkat is nagyrészt az okozza, hogy ezeknek a terveknek a megvalósítása elmaradt.

Mindennek következtében arról kell beszélünk, hogy az értelmiség javaslatai és stratégiái ma is megvalósításra várnak, jóllehet némileg elégikus módon beszélünk erről, minthogy a magyar történelmi tapasztalat arra utal, hogy ezek a tervek általában megrekednek a szellemi műhelyek keretei között és nem válik belőlük kormányzati stratégia. Mégis joggal szeretnénk bízni abban, hogy a magyar értelmiség nem adta fel hagyományos történelmi szerepét és ma is képes reális stratégiákat, megvalósítható terveket felkínálni az ország vezetésének, illetve a magyar közéletnek. Mindez azonban azt igényli, hogy figyelmeztessünk az értelmiségi szerep hagyományos tulajdonságaira, nem azzal az igénnyel, hogy mintegy felfedezzük ezeket a szerepeket, minthogy az értelmiség társadalmi tennivalóinak, az általa vállalt közéleti szerepeknek, igen terjedelmes hagyománya és szakirodalma van, igaz, a gyakorlati politika ritkán mélyül el ennek a szakirodalomnak a tanulmányozásában. Ilyen módon arra figyelmeztetnék, hogy az értelmiségnek összetett közéleti szerepet kell vállalnia. Általában meg szokták különböztetni az elkötelezett és a független értelmiséget, az első valamilyen politikai mozgalom, párt, irányzat „holdudvarában” fejt ki tevékenységét és önkéntesen vállalja a politikai irányzatok szolgálatát, a második mindenképpen őrizni kívánja szellemi és erkölcsi függetlenségét, és határozottan elutasítja a politikai szolgálatot. Alighanem a két magatartásforma valamiféle egyeztetésére lenne szükség, vagyis egyrészt olyan elkötelezettségre, amely nem valamely politikai erő mellett nyilvánul meg, hanem egyrészt eszmei prioritások, másrészt az ország általános érdekei mentén fogalmazza meg törekvéseit. Másrészt olyan értelmiségre lenne szükség, amely természetesen független a politikai erőktől és ezek ideológiájától, azonban nem független egyetemes eszmei igazságoktól és nem utasítja el a nemzeti elkötelezettséget. Vagyis az elkötelezettség és a függetlenség valamilyen magasabb szintű, hatékony és erkölcsileg hiteles együttesét kellene-lehetne kialakítani.

Véleményem szerint a jövő útját ennek az egyszerre elkötelezett és független értelmiségnek a tevékenysége jelölheti meg. Egy ilyen értelmiségnek birtokolnia kell a szakismereteket, az egyetemes műveltséget, amely kiterjed például a nemzeti és az európai történelem beható ismeretére is, elkötelezettnek kell lennie a maga humánus és demokratikus eszményei mellett, és függetlennek kell maradnia a pártpolitikától. Tudom, hogy mindez nagyon szigorú követelményt jelent, tekintettel arra, hogy a mögöttünk álló két évtizedben a magyar értelmiség igen sokat veszített korábbi szerepéből, kivált ha a rendszerváltozás körüli esztendőkre gondolok. Mindezzel együtt sokat veszített korábbi tekintélyéből is, ma az értelmiséget meglehetősen idegenkedés, nem egyszer türelmetlenség fogadja a politikai élet mindkét oldalán. Vagyis olyan követelményekkel kell fellépünk az értelmiséggel szemben, amelyeknek ma, különös tekintettel a politikai osztály ellenállására, nehéz eleget tenni. Ezért gondolom azt, hogy a következő esztendők a magyar értelmiség történelmi vizsgáját is magukkal fogják hozni, ennek az értelmiségnek, mint nem egyszer az ország története során, ismét igazolnia kell a maga rátermettségét és függetlenségét, szellemi fölényét és megvesztegethetetlenségét. Már csak abban a tudatban is, hogy a jövő társadalmának, ahogy ezt annak idején Németh László kifejtette, „értelmiségi társadalomnak” kell lennie.

Befejezésül Németh *Második szárszói beszéd* című előadására szeretnék hivatkozni, ez 1943 augusztusában hangzott el Balatonszárszón, a népi írók tanácskozásának keretében (és *Az értelmiség hivatása* című kötetben jelent meg). Az idézet a következőképpen hangzik: „Én az osztálytalan társadalmat, ha az nemcsak névleg van meg, de az emberek műveltségében is, másnak, mint értelmiségi társadalomnak el sem tudom képzelni. Ez az osztály az, amely a többi lassan magába ölelheti... Nincs tehát semmi oka annak az értelmiségnek, amely ezt a nevet megérdemli, csüggedten szállnia a jövő zűrzavarába... Én pedig azt mondom: sosem volt ilyen szép értelmiségi embernek lenni, mint ma. Csak az értelmiség hivatását ne felejtsék el. Értelmiségi foglalkozásukat föladhathják, válhatnak munkakönyvet, elmehetnek szőlőt kapálni, azt azonban ott is tudniok kell, hogy értelmiségi emberek s ma az értelmiség a Noé bárkája. Benne ring mind az a hagyomány, küzdelem, emlék, amit az izgalomba jött emberiség tán hajlandó volna föláldozni. S benne menti magát a Jövő nagy utópiája is: az osztályok valódi összeölelkezése – egy megtisztult értelmiségi kultúrában.”